

ΝΕΩΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑ

Το ενδιαφέρον για τη συστηματική μελέτη, διάσωση, συντήρηση και αποκάλυψη των χριστιανικών μνημείων στη ΝΑ. Αττική (που μόνον τα κηρυγμένα διατηρητέα ξεπερνούν τα 100, ενώ ο συνολικός αριθμός τους θα είναι υπερδιπλάσιος), εκδηλώθηκε ενεργά για πρώτη φορά στα 1928-29 από τον αείμνηστο καθηγητή Αναστ. Ορλάνδο με την ανασκαφική διερεύνηση των οικοδομικών φάσεων του ναού των Ταξιαρχών Καλυβίων¹ και στη συνέχεια με την αναστήλωση του ναού του Αγ. Πέτρου², επίσης στα Καλύβια.

Από τότε ένας μεγάλος αριθμός λίγο πολύ γνωστών στη βιβλιογραφία μνημείων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών, που βρίσκονται διάσπαρτα στα Μεσόγεια, έχουν ερευνηθεί, συντηρηθεί και αναδειχθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία³ με ρυθμό ανάλογο με τις δυνατότητες που της παρέχονται επιστημονικές, τεχνικές και οικονομικές, ενώ και η Αρχαιολογική Εταιρεία έχει συνδράμει κατά διαστήματα ουσιαστικά⁴.

Οι εργασίες που σημειωτέον τις περισσότερες φορές περιορίζονται σε επεμβάσεις άμεσης ανάγκης για να αποτραπεί ο κίνδυνος καταστροφής των μνημείων και σπανιότερα επεκτείνονται σε πιο συστηματική έρευνα, αφορούν εκτός της στερέωσης, στη συντήρηση τοιχογραφιών και σε περιορισμένη κλίμακα στη διενέργεια ανασκαφών⁵.

Εδώ το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών, που έγιναν τα τελευταία χρόνια⁶ ή και συνεχίζουν να γίνονται σε

---

1. Α. Κ. Ορλάνδος, Συμπληρωματικά περί της βασιλικής των Καλυβίων Κουβαρά, ΕΕΒΣ Θ' 1932, σ. 440-445· πρβλ. Δ. Ι. Πάλλας, Η παλαιοχριστιανική Νοτιανατολική Αττική, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 1986, σ. 52-53.

2. Α. Κ. Ορλάνδος, ΕΕΒΣ ΚΑ', 1951, σ. 343.

3. Βλ. σχετικές εκθέσεις 1ης Εφορείας Βυζ/νων Αρχ/των στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου (ΑΔ) από το έτος 1960 κ.ε.

4. Ευστ. Στίκας, Ανασκαφή παλ/κής βασιλικής παρά την Βράνα, Πρακτικά Αρχ/κής Εταιρείας 1951 έως και 1954· Ν. Χ. Κοτζιάς, Ανασκαφή της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου, Πρακτικά Αρχ/κής Εταιρείας 1952, σ. 92-128.

5. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Η παλαιοχριστιανική Νοτιανατολική Αττική, ό.π., σ. 59.

6. Για τις παλιότερες εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών σε βυζαντινά μνημεία των

βυζαντινά μνημεία της περιοχής από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχ/των. Με τις εργασίες αυτές δόθηκε η ευκαιρία να στερεωθούν και να αναδειχθούν γνωστές από παλαιότερα τοιχογραφίες⁷, αλλά και να έλθουν στο φως άγνωστα μέχρι σήμερα μνημεία ζωγραφικής, που κρύβονταν κάτω από μεταγενέστερα ασβεστώματα και επιχρίσματα.

Στην Παιανία σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου νότια του οικισμού στη θέση Χαλιδού, βρίσκεται ο μονόχωρος σταυροειδής με τρούλλο ναός του Αγ. Νικολάου, ο οποίος διατηρεί τοιχογραφίες τριών διαφορετικών εποχών⁸. Οι τοιχογραφίες που ανήκουν στο 12ο αι., εντοπίζονται στον τρούλλο⁹ και δυστυχώς δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση· βρέθηκαν καμμένες και απολεπισμένες. Οι απαραίτητες εργασίες συγκράτησης, στερέωσης, αισθητικής παρουσίασης και αφαίρεσης μεταγενεστέρων κονιαμάτων και ασβεστωμάτων¹⁰, έγιναν με εξαιρετική επιμέλεια από το συντηρητή Στ. Παπαγεωργίου.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ημισφαίριου του τρούλλου του Αγ. Νικολάου αναπτύσσεται σε δύο ζώνες¹¹, ως συνήθως (Εικ. 1).

Στην κορυφή του ψηλού και στενού τρούλλου δεσπόζει η αυστηρή μορφή του Παντοκράτορα στηθαίου μέσα σε κύκλο, με ένσταυρο φωτοστέφανο διακοσμημένο¹². Φέρει χιτώνα καστανοκόκκινο με ιμάτιο σκούρο μπλέ. Ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατά κλειστό Ευαγγέλιο. Εικονογραφικά ο τύπος απαντάται σε πολλούς μεσοβυζαντινούς τρούλλους με μι-

Μεσογείων βλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 55-56, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 19, ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 54, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 117.

7. Γενικές παρατηρήσεις για τις βυζαντινές τοιχογραφίες των Μεσογείων Μ. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XII siècle en Grèce*, Symposium Sopotani, pp 66 κ. ε. και ειδικότερες μελέτες, Ντ. Μουρίκη, *An unusual representation of the last Judgement in a thirteenth century, Fresco at St. George near Kouvaras in Attica*, ΔΧΑΕ, Περιοδ. Δ', Τομ. Η' (1975-76), σ. 145-171· Μ. Ασπρά - Βαρδαβάκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής*, ΔΧΑΕ, ό.π., σ. 199-227· Ν. Coumbaraki - Panselinou, *Saint Pierre de Kalyvia - Kouvara et la Chapelle de la Vierge de Mérenta*, Θεσ/κη 1976.

8. Ch. Bouras - A. Kaloyeropoulou - R. Andreadi, *Churches of Attica*, Athens 1970, σ. 233, σχέδ. XXII, fig. 194-203.

9. D. Mouriki, *Stylistic trends in monumental painting of Greece during the eleventh and twelfth centuries*, DOP 34-35 (1980-81), σ. 119, fig 85, 87.

10. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 117.

11. Για την εικονογραφία των επιφανειών του τρούλλου και γύρω από αυτόν βλ. Φ. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου στην Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, Αθήνα 1982, σ. 111 κ.ε.

12. Για τους διακοσμημένους ένσταυρους φωτοστέφανους βλ. Ντ. Μουρίκη, *Αι διακοσμήσεις των τρούλλων της Ευαγγελίστριας και του Αγ. Σώζοντος Γερακίου*, ΑΕ 1971, Χρονικά, σ. 1, υποσημ. 1.

κρές αποκλίσεις¹³, ως προς την απεικόνιση της θέσης των χεριών του Παντοκράτορα¹⁴. Τα συμπλήματα IC XC μέσα σε κύκλους έχουν το ιδιαίτερο γνώρισμα, ότι αναγράφονται κάθετα προς τον κύριο άξονα, παραλλαγή σπανιότητα, όπως στην Επισκοπή της Μέσα Μάνης, στην Ευαγγελίστρια Γεράκιου¹⁵ κλπ.

Το κόκκινο βάθος πάνω στο οποίο προβάλλεται η μορφή του Παντοκράτορα, είναι στοιχείο που προσγράφεται στις αισθητικές προτιμήσεις της κομνηνείας εποχής και απαντάται σε πολλούς τρούλλους του 12ου-13ου αι.¹⁶ στον ελλαδικό χώρο και στην Κύπρο¹⁷. Διακοσμητική ταινία με τα χρώματα του ουράνιου τόξου πλαισιώνει τον κύκλο με τον Παντοκράτορα, όπως στο κοντινό μνημείο τη Μεταμόρφωση Κορωπιού του 11ου αι, αντιγραφή προφανώς της αντίστοιχης ταινίας του Δαφνιού.

Την κεντρική μορφή του Παντοκράτορα περιβάλλει ζώνη, που περιλαμβάνει μέταλλα με την Παναγία¹⁸, την Ετοιμασία του θρόνου και ανάμεσά τους αγγελικά τάγματα¹⁹. Τα τελευταία περιλαμβάνουν τέσσερις αγγέλους σε προτομή με κατάκοσμους λώρους, που κρατούν σκήπτρα και σφαίρες, δύο τετράμορφα, δύο σεραφείμ και θρόνους. Παραστάσεις της Παναγίας και της Ετοιμασίας του θρόνου σε μέταλλα²⁰ στα αξονικά σημεία του τρούλλου, ανατολή-δύση, απαντώνται στην ίδια ζώνη και στον τρούλλο του Αγ. Ιεροθέου στα Μέγαρα, αλλά αντίστροφα. Στον τρούλλο του Αγ. Νικολάου της Χαλιδούς, η Παναγία τοποθετείται σε καίρια θέση προς ανατολάς, έχοντας αριστερά και δεξιά της τους πρώτους στην ιεραρχία αρχαγγέλους Γαβριήλ και Μιχαήλ, που ταυτίζονται από τα υπολείμματα των επιγραφών. Οι άγγε-

13. Πρβλ. πρόχειρα Μεταμόρφωση Κορωπιού, Δαφνί, Επισκοπή Μάνης, Ευαγγελίστρια στο Γεράκι κλπ.

14. Το δεξιό χέρι σε χειρονομία ευλογίας, απομακρύνεται συνήθως από το περίγραμμα της μορφής, άλλοτε υψώνεται μπροστά στο στήθος.

15. Βλ. σχετικά παραδείγματα Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσ/κη 1981, σ. 93.

16. Πρβλ. Αγ. Ιεροθέος Μεγάρων, Σωτήρας Μεγάρων, Αγ. Γεώργιος Μεγάρων, Σπηλιά Πεντέλης, Ταξιάρχης Δάγλα κλπ. Για το κόκκινο φόντο βλ. Ντ. Μουρίκη, Ο τρούλλος του Αγ. Ιεροθέου στα Μέγαρα, ΑΑΑ XI (1978), τεύχ. 1, σ. 132 και υποσημ. 22.

17. Πρβλ. Τρίκωμο, Πέρα Χωριό, Λαγουδερά.

18. Η παρουσία της Παναγίας παρατηρείται σε μνημεία της Αττικής του 12ου-13ου αι., βλ. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες της Σπηλιάς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, Περιοδ. Δ', Τομ. Ζ', 1974, σ. 100· βλ. επίσης της ίδιας, Αι βιβλικαί προεικονίσεις της Παναγίας εις τον τρούλλον της Περιβλέπτου του Μυστρά, ΑΔ 25 (1971): Μελέται, σ. 244-245.

19. Στην αντίστοιχη ζώνη του τρούλλου της Επισκοπής εικονίζονται αποκλειστικά προτομές αγγέλων σε κύκλους, βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης, Αθήναι 1964, σ. 86.

20. Σχετικά παραδείγματα με τη συνύπαρξη των δύο θεμάτων, βλ. Ντ. Μουρίκη, Ο τρούλλος του Αγ. Ιεροθέου στα Μέγαρα, ό.π., σ. 124, υποσημ. 10.

λοι, που πλαισιώνουν την Παράσταση της Ετοιμασίας του θρόνου, θα πρέπει να ταυτισθούν με την αμέσως επόμενη στην ιεραρχία δυάδα, δηλαδή τον Ραφαήλ και τον Ουριήλ²¹.

Η ένταξη της Παναγίας στο εικονογραφικό πρόγραμμα και η συγκεκριμένη τοποθέτησή της (προς ανατολάς) εκφράζει με τον καλλίτερο τρόπο το κυρίαρχο μήνυμα του χριστιανικού δόγματος, που αναφέρεται στο μυστήριο της ενσάρκωσης²². Από την άλλη μεριά η παράσταση της Ετοιμασίας του θρόνου²³ (Εικ. 2), που περιλαμβάνει ορισμένα τυπικά στοιχεία του θέματος, όπως το θρόνο με το προσκεφάλαιο, το ύφασμα απλωμένο πάνω σ' αυτόν και τα συνηθισμένα συμπληρωματικά στοιχεία, που μετά δυσκολίας διακρίνονται, δηλ. το Ευαγγέλιο, την Περιστερά (;)²⁴ και τα σύμβολα του πάθους²⁵ (σταυρό με ακάνθινο στεφάνι, λόγχη, σπόγγο) συνδέεται, όπως παρουσιάζεται, με τη Δευτέρα Παρουσία, καθώς αποτελεί και σταθερό συστατικό στοιχείο της.

Η παρουσία των τετράμορφων, σεραφείμ και θρόνων, στα αξονικά σημεία του τρούλλου προς βορράν και προς νότον, υπογραμμίζουν ακόμη περισσότερο το ρόλο του Παντοκράτορα, ως κυρίαρχου του σύμπαντος, τον οποίο υμνούν οι διάφορες τάξεις των αγγελικών δυνάμεων, σύμφωνα με την περιγραφή του Προφήτη Ησαΐα (6, 1-3)²⁶. Στο τύμπανο του τρούλλου διακρίνονται μετά δυσκολίας, έτσι ώστε είναι αδύνατο να ταυτισθούν, μορφές ολόσωμων προφητών, ανά τρεις στα μεσοδιαστήματα των τεσσάρων παραθύρων. Ως εκ τούτου ο ακριβέστερος προσδιορισμός του περιεχομένου του προγράμματος του τρούλλου του Αγ. Νικολάου, με βάση την επιλογή των προφητών και την αναγραφή των σχετικών κειμένων στα ειλητάριά τους, είναι αδύνατος. Ωστόσο η όλη σύνθεση όπως περιγράφηκε πιο πάνω, συμφωνεί απόλυτα προς την παράδοση του 12ου αι., με κυρίαρχο μήνυμα τον τονισμό της δόξας του Παντοκράτορα και την απότιση φόρου τιμής στον Κυρίαρχο του Σύμπαντος.

21. Για την παρουσίαση των τεσσάρων αρχαγγέλων βλ. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 124, υποσημ. 11, 12.

22. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 122 κ.ε.

23. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 120 κ.ε.

24. Δεν είμαστε βέβαιοι εξ αιτίας της μεγάλης φθοράς στο σημείο αυτό.

25. Το θέμα της ετοιμασίας του θρόνου εμφανίζεται όμοια στον 'Αγ. Ιερόθεο, βλ. Ντ. Μουρίκη, ό.π., σ. 120, υποσημ. 7, όπου πλούσια βιβλιογραφία και παράθεση σχετικών παραδειγμάτων σε πολλά μνημεία του 12-13ου αι.

26. Πρβλ. με τρούλλο Ευαγγελίστριας Γερακιού, όπου περιλαμβάνονται επίσης τετράμορφα και σεραφείμ. Ντ. Μουρίκη, Αι διακοσμήσεις των τρούλλων της Ευαγγελίστριας και του Αγ. Σώζοντος, ό.π., σ. 3 κ.ε.

Στην αντίστοιχη ζώνη του τρούλλου της Μεταμόρφωσης Κορωπιού εικονίζονται σεραφείμ, εξαπτέρυγα και σύμβολα των Ευαγγελιστών. Στον τρούλλο της Περιβλέπτου Μυστρά εικονίζονται εναλλάξ σεραφείμ και χερουβείμ.

Οι τοιχογραφίες του τρούλλου του Αγ. Νικολάου με βάση και τεχνοτροπικά κριτήρια, έχουν χρονολογηθεί από την καθηγήτρια Ντ. Μουρίκη στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αι. Η αυστηρή συμμετρία στην απεικόνιση της μορφής του Παντοκράτορα, επιβλητικού στην εμφάνιση και με κάποια λυπημένη συγχρόνως έκφραση, ο τρόπος που σχεδιάζονται τα επί μέρους χαρακτηριστικά, η απόδοση της πτυχολογίας και στις υπόλοιπες μορφές του τρούλλου (αρχάγγελος Γαβριήλ, δίπλα στην Παναγία) κατατάσσουν τις τοιχογραφίες του τρούλλου του Αγ. Νικολάου στη μνημειακή τάση της υστεροκομνήνειας ζωγραφικής²⁷.

Εκφράσεις της τάσης αυτής ανιχνεύονται σε μια μεγάλη ομάδα μνημείων σ' ολόκληρη την έκταση του βυζαντινού κράτους²⁸. Οι τοιχογραφίες του τρούλλου του Αγ. Νικολάου, παρ' όλο τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα και την κακή διατήρηση, μας προσφέρουν πολύτιμη μαρτυρία για την καλλιτεχνική παραγωγή σ' αυτήν την απομονωμένη περιοχή της Αττικής περί τα τέλη του 12ου αι. και για το λόγο αυτό αποκτούν ιδιαίτερη αξία²⁹.

Στο Μαρκόπουλο τώρα στην εξαιρετικά καλοκτισμένη και με κομψότες διαστάσεις εκκλησία της Παναγίας του Βαραμπά³⁰ στα βόρεια του χωριού, που κτηριακά τοποθετείται στο 12ο με 13ο αι., συνεργείο συντηρητών με επικεφαλής τους Σωτήρη Κουταβούλη και Γιώργο Πορτάλιο, πραγματοποίησε με ιδιαίτερο ζήλο εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διάκοσμου. Αφαιρέθηκαν ασβεστώματα και ακολούθησε στερέωση, καθαρισμός και αποκατάσταση των τοιχογραφιών. Έγιναν επίσης αρμολογήματα σ' όλες τις επιφάνειες των τοίχων στο εσωτερικό του ναού, που δεν έσωζαν τοιχογραφίες. Το αρχικό στρώμα τοιχογράφησης βρίσκεται στο δυτικό τοίχο, με τις πρόσφατες όμως εργασίες εντοπίστηκαν σπαράγματα και στο τύμπανο του τρούλλου. Οι υπόλοιπες τοιχογραφίες είναι πολύ μεταγενέστερες (1792 και νεώτερες)³¹.

27. Ντ. Μουρίκη, DOP 34-35 (1980-81), ό.π., σ. 119.

28. Ντ. Μουρίκη, DOP ό.π., σ. 116 κ.ε.

29. Αξίζει να προσθέσουμε ότι στην Παιανία 1,5 χλμ. δυτικά της πόλης στη μικρή μονόκλιτη με τρούλλο βασιλική της Αγ. Τριάδας (Ch. Bouras - A. Kaloyeropoulou - R. Andreadi, ό.π., σ. 238, Fig. 233), διακρίνουμε με δυσκολία στο ημισφαίριο του τρούλλου μέσα σε κύκλο μορφή Παντοκράτορα στηθαίου με ένσταυρο φωτοστέφανο στον ίδιο τύπο με του Αγ. Νικολάου. Η έκφραση του προσώπου, ο τρόπος σχεδίασης και τα γενικά χαρακτηριστικά θυμίζουν τον Παντοκράτορα του τρούλλου του Αγ. Νικολάου με τον οποίο πρέπει να είναι σύγχρονος. Η συντήρηση και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών που έχει περιληφθεί στο πρόγραμμα εργασιών της 1ης Εφορείας Βυζ/νών Αρχ/των, θα μας δώσει την ευκαιρία να προσδιορίσουμε ακριβέστερα το περιεχόμενο του προγράμματος του τρούλλου και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του έργου.

30. Ch. Bouras, etc., Churches of Attica, σ. 153-154, σχέδ. XV-XVI, πίν. 125-130.

31. Ch. Bouras, etc., Churches... ό.π., σ. 154.

Συγκεκριμένα στο τύμπανο του τρούλλου, μετά την αφαίρεση ασβεστωμάτων, αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών που ανήκουν σε τέσσερες ολόσωμες μορφές, ανά δύο στα μεσοδιαστήματα των παραθύρων³², που κρατούν ξεδιπλωμένα ενεπίγραφα ειλητάρια. Φορούν πολυτελέστατα ενδύματα κεντημένα με μαργαριτάρια και στολισμένα με μοτίβα από κρινάνθεμα, ρόδακες και εφαπτόμενους ένσταυρους κύκλους, όπως απαντώνται στις ενδυμασίες του 12ου-13ου αι.³³ Οι μορφές ταυτίζονται ασφαλώς με προφήτες, που εικονίζονται συνήθως στη ζώνη αυτή του τρούλλου, σύμφωνα με το καθιερωμένο σύστημα εικονογράφησης από τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Δυστυχώς δεν διασώθηκαν επιγραφές με τα ονόματα των προφητών, που θα βοηθούσαν στην ταύτισή τους και τα υπολείμματα κειμένου επιγραφής στο ανοικτό ειλητάριο του προς νότον σωζόμενου προφήτου, δεν είναι εύκολο να αναγνωρισθούν. Έτσι είναι αδύνατο να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις σε σχέση με την επιλογή των προφητών και τα κείμενα των ειληταρίων τους, ώστε να κατανοήσουμε καλλίτερα το περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος του τρούλλου της Παναγίας. Στο δυτικό τοίχο έγινε καθαρισμός της παράστασης της Σταύρωσης³⁴ από το πυκνό στρώμα αιθάλης που την κάλυπτε (Εικ. 3). Η σκηνή παρ' ότι δεν διακρίνεται καθαρά, εξ αιτίας της κακής διατήρησής της, είναι ωραιότατη και εκφραστική. Η λιτή αντιμετώπιση της εικονογραφίας ως προς τον αριθμό των προσώπων και οι εξαιρετικά συγκρατημένες στάσεις τους, μας θυμίζουν παλιότερα έργα (Μ. Δαφνίου, Ν. Μονή Χίου, Αγ. Ανάργυροι Καστοριάς κλπ.).

Στη μέση του πίνακα η μορφή του Χριστού κατεστραμμένη από τους βραχίονες σχεδόν και πάνω, εικονίζεται σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα φέρει πλούσιο λευκό περίζωμα και παρουσιάζει ελαφρά κάμψη στα γόνατα. Αριστερά η Παναγία με τα χέρια προτεταμένα και με ελαφρά κλίση του σώματος, ώστε να ατενίζει τον Εσταυρωμένο, ανήκει σ' ένα τύπο μάλλον σπάνιο που απαντάται σε μνημεία παλαιότερα³⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση του Ιωάννη με λευκό χιτώνα και ρόδινο ιμάτιο, που κρατά στο αριστερό χέρι κλειστό Ευαγγέλιο, όποτε έχει την έννοια του ιστορικού που βλέπει και μαρτυρεί, γι' αυτό και η στάση του κεφαλιού του δεν είναι η συνηθισμένη περιπαθής με το ένα χέρι στο μάγου-

32. Κατά ζεύγη εικονίζονται οι προφήτες και στο τύμπανο του τρούλλου του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο, βλ. Μ. Ασπρά - Βαρδαβάκη, ό.π., σ. 207.

33. Βλ. πρόχειρα παρόμοια διακοσμητικά στη Σπηλιά Πεντέλης, 'Αγ. Πέτρο στα Καλύβια.

34. Η τοποθέτηση του θέματος της Σταύρωσης στο τύμπανο του δυτικού τοίχου ναών παρατηρείται και σε άλλα μνημεία της Αττικής του 13ου αι., π.χ. Αγ. Πέτρος στα Καλύβια, Παναγία Μερέντα στο Μαρκόπουλο, 'Ομορφη Εκκλησιά στην Αίγινα.

35. Βλ. Φ. Δροσογιάννη, ό.π., σ. 73-74 και υποσημ. 5 με παραδείγματα του τύπου. Στην 'Ομορφη Εκκλησιά της Αίγινας έχει προτεταμένο μόνο το δεξί χέρι, Γ. Α. Σωτηρίου, Η 'Ομορφη Εκκλησιά Αιγίνης, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 269, εικ. 16.

λο να στηρίζει το γερμένο κεφάλι· εδώ ο Ιωάννης κοιτάζει το θεατή με την έννοια της μαρτυρίας³⁶. Άλλη μια ιδιομορφία, στο κάτω μέρος της παράστασής μας είναι το επίπεδο αρχιτεκτονικό βάθος, που υποδηλώνει το τείχος της Ιερουσαλήμ. Περιλαμβάνει ζώνες με ποικίλες διακοσμήσεις μεταξύ των οποίων και διανθισμένα ψευδοκουφικά³⁷, που αποδίδονται με εξαιρετικά καλλιγραφική και λεπτολόγο διάθεση.

Στο κάτω μέρος της Παράστασης της Σταύρωσης διακρίνουμε ακιδογραφήματα³⁸, που σχηματίζουν καράβια και όπως έχει παρατηρηθεί αποτελούν αφιερωματικές προσφορές απλών ανθρώπων, σχετιζόμενες πιθανώς με τις ασχολίες τους³⁹. Ο καθηγητής Ανδρ. Ξυγγόπουλος είχε χρονολογήσει την παράσταση στα τελευταία χρόνια πριν από την άλωση.

Παρ' ότι η χρονολόγηση αρχικού στρώματος ζωγραφικής της Παναγίας Βαραμπά είναι αρκετά προβληματική και μετά τον καθαρισμό, εξαιτίας της κακής διατήρησης και του αποσπασματικού χαρακτήρα των τοιχογραφιών, νομίζουμε ότι θα μπορούσε να τοποθετηθεί λίγο πρωιμότερα, αφού διερευνηθούν διεξοδικότερα και οι ιδιοτυπίες που παρουσιάζει η παράσταση της Σταύρωσης.

Στην ακτή του Σαρωνικού στη θέση Αγ. Δημήτριος, όπου ο αρχαίος Δήμος των Παράλων Λαμπτρών, βρίσκεται ο ομώνυμος ναός, που ανήκει στον τύπο των τρίκογχου με τρούλλο και η αρχική του φάση χρονολογείται περί τα μέσα του 11ου αι.⁴⁰.

Στη βόρεια κόγχη μετά την αφαίρεση σαθρών επιχρισμάτων από το συντηρητή Στ. Παπαγεωργίου αποκαλύφθηκε και στερεώθηκε η ωραία Παράσταση της Εισόδου του Χριστού στα Ιεροσόλυμα⁴¹ (Εικ. 4), μοναδικό δείγμα της αρχικής τοιχογράφησης του μνημείου⁴². Χτυπήματα που είχαν γίνει στη ζωγραφική επιφάνεια για τη συγκράτηση νεώτερων σοβάδων έχουν βλάψει αρκετά το έργο. Υπάρχουν επίσης εκτεταμένες φθορές στο πρόσωπο του

36. Στον ίδιο τύπο βρίσκουμε τον Ιωάννη στη Σταύρωση του κυρίως ναού στην εγκλείστρα του Αγ. Νεόφυτου της Κύπρου, C. Margq - E. J. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its wall paintings*, DOP 20 (1966), εικ. 32.

37. Διανθισμένα κουφικά απαντώνται σε μνημεία του 12-13ου αι., όπως π.χ. στην Παναγία Μαυριώτισσα, στον Άγ. Ιωάννη Πρόδρομο Καστάνιας, στο Σωτήρα Μεγάρων, στον Άγ. Δημήτριο Μακρυχωρίου κλπ.

38. Ακιδογραφήματα караβιών διάφορων τύπων, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Ο Αγ. Νικόλαος Ιστιαίας Εύβοιας*, Αθήναι 1986, σ. 176, υποσημ. 1, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα.

39. Για ορισμένα άλλα χαράγματα (δένδρο ζωής κλπ.) που είχαν παρατηρηθεί από παλιότερα, βλ. Δ. Θ. Καρακατσάνη, *Το ναύδριο της Παναγίας Βαραμπά παρά το Μαρκόπουλο*, Αθήναι 1975, σ. 22-26.

40. Ch. Bouras, etc., *Churches...*, ό.π., σ. 90-91, σχέδ. XI, πίν. 91-95.

41. ΑΔ. 34 (1971): Χρονικά, σ. 117.

42. Οι τοιχογραφίες του κτιστού τέμπλου και της αψίδας του Ιερού είναι των Χρόνων της Τουρκοκρατίας, βλ. Ch. Bouras etc., *Churches...*, ό.π., σ. 90.

Χριστού και στο κάτω μέρος της Παράστασης, όπου διαδραματίζονται οι γραφικές λεπτομέρειες με τα παιδιά που απλώνουν τα ρούχα τους ή κόβουν κλαδιά για να περάσει ο Χριστός. Στο σκούρο μπλέ φόντο ξεχωρίζει φοινικόδενδρο⁴³, που καταλαμβάνει τον κεντρικό άξονα της σύνθεσης, μ' ένα μικρό παιδί σκαρφαλωμένο κάτω χαμηλά.

Εκατέρωθεν του δένδρου έχουν σοφά κατανεμηθεί τα υπόλοιπα πρόσωπα. Από την μία πλευρά δεσπόζει ο Χριστός πάνω σε πουλάρι, που μετά βίας διακρίνεται, με κοκκινωπό χιτώνα και μπλέ ιμάτιο, μετωπικός με ελαφρά κλίση του κεφαλιού προς την πόλη. Ακολουθείται από τους αποστόλους, που φαίνεται να κατεβαίνουν από ύψωμα, το όρος των Ελαιών.

Στην άλλη πλευρά, η ομάδα των Ιουδαίων με ανατολίτικα καλύμματα στο κεφάλι σε πολύ μικρότερη κλίμακα, βγαίνει από την ευρύχωρη ορθογώνια πύλη της ισχυρά οχυρωμένης πόλης της Ιερουσαλήμ (Εικ. 5).

Η μετωπική στάση του Χριστού παρουσιάζεται σε μνημεία της Αττικής και Εύβοιας του 13ου αι.⁴⁴, καθώς και σε μνημεία της Σερβίας στα τέλη 12ου με 13ο αι.⁴⁵

Η εικονογραφία της σκηνής χαρακτηρίζεται απο σχετική λιτότητα και θυμίζει περισσότερο παραδείγματα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Ο περιορισμένος αριθμός των αποστόλων (από ένας μέχρι 6) είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της περιόδου.

Αξιοπρόσεκτο στοιχείο της σύνθεσης είναι η απόδοση της Ιερουσαλήμ, με τα υψηλά και απολήγοντα σε ισχυρές οδοντωτές επάλξεις σχηματοποιημένα τείχη καθώς και η προσπάθεια προοπτικής απόδοσης του οικοδομικού συμπλέγματος στη συγκεκριμένη κοίλη επιφάνεια, που ενισχύεται από την εναλλαγή των χρωμάτων (κόκκινο, μπλέ, γκριζο).

Τέλος άλλο ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι η απεικόνιση μέσα σε κύκλο με γκριζωπό κάμπο γυμνής μορφής στηθαίας στο ίδιο χρώμα (grisaille) με φωτοστέφανο, επάνω απ' την πύλη της Ιερουσαλήμ⁴⁶.

Από τεχνοτροπική άποψη οι λιγιστές μορφές δείχνουν επίπεδο πλάσιμο

43. Με τη μορφή της φοινικιάς παρουσιάζεται το δένδρο ήδη στα μνημεία του 11ου αι.

44. Παναγία Μερέντα: Ν. Coumbaraki - Panselinou, ό.π., σελ. 133, πίν. 70· Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι: Α. Βασιλάκη - Καρακατσάνη, Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησίας στην Αθήνα, Αθήνα 1971, σ. 42, πίν. 25· Αγ. Νικόλαος Καλάμου (αδημοσίευτη)· Μεταμόρφωση στο Πυργί: Μ. Γεωργοπούλου - Βέρρα, Τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αι. στην Εύβοια, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 18, Πίν. 6α.

45. L. Hadermann-Misguich, Hurbinovo, Bruxelles 1975, σ. 140, εικ. 61-62. Hamman-Maclean - Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, I, πίν. 58. Γ. Μ. Σωτηρίου, Εικόνες της Μονής Σινά, Αθήνα 1958, πίν. 88, 97, 116.

46. Πρβλ. στην ίδια παράσταση της Παντάνασσας του Μυστρά, απεικόνιση μορφής επάνω από την πύλη της Ιερουσαλήμ μέσα σε ανακουφιστικό τόξο, αλλά χωρίς φωτοστέφανο. Για την απεικόνιση μορφών και μοτίβων σε grisaille, βλ. D. Mouriki, Palaeologia Mistra and the West, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985, Αθήνα 1987, σ. 241 κ.ε.

με κυριαρχία της γραμμής στα περιγράμματα. Τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια με τα καμαρωτά φρύδια, το στενό μέτωπο, η ζωηρή έκφραση, είναι στοιχεία που συνδέουν τη ζωγραφική μας με ομάδα τεχνοτροπιών του Αγ. Πέτρου στα Καλύβια, της Σηληιάς Πεντέλης, της Παναγίας Μερέντας στο Μαρκόπουλο. Έργο ικανού καλλιτέχνη, όπως φαίνεται και από την εξαιρετικά ισορροπημένη σύνθεση, θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά όχι πριν από τα μέσα του 13ου αι.

Αφήσαμε τελευταία δύο βυζαντινά μνημεία στα οποία συνεργείο συντηρητών της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχ/των με επικεφαλής το συντηρητή Ι. Θωμά, εργάζεται τον τελευταίο καιρό με εξαιρετικό ζήλο για τη στερέωση, συντήρηση και αποκατάσταση του ζωγραφικού τους διάκοσμου. Πρόκειται για τους μικρούς μονόκλιτους καμαροσκέπαστους ναούς της Αγ. Κυριακής Κερατέας και των Αγ. Θεοδώρων Πέτας⁴⁷.

Η περιοχή που βρίσκονται και τα δύο μνημεία είναι γνωστή από παλιά ως «Μεγάλη αυλή»· εδώ πιστεύεται ότι απλωνόταν ο αρχαίος δήμος Κεφαλής⁴⁸.

Η παρουσία δύο βυζαντινών μνημείων σε πολύ κοντινή απόσταση μεταξύ τους, υποδηλώνει ότι η θέση είχε κάποια σημασία και στα βυζαντινά χρόνια. Στο ναό της Αγ. Κυριακής⁴⁹ έχουν έλθει στο φως νέες τοιχογραφίες, που συμπληρώνουν πλήρως το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου.

Ορατές ήταν στον κυρίως ναό οι παραστάσεις: της Γέννησης, Υπαπαντής, Βαϊοφόρου στη νότια πλευρά της καμάρας (από Α-Δ), Μυροφόρων στο Μνήμα, Έγερσης του Λαζάρου, Ανάστασης στη βόρεια πλευρά (από Δ-Α), επίσης τρεις μορφές αγίων και η Παναγία στην κάτω ζώνη των μακρών τοίχων και ίχνη Ανάληψης στην καμάρα του Ιερού.

Με την αφαίρεση των ασβεστωμάτων αποκαλύφθηκαν σημαντικά στοιχεία του τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της ανίδας, την Παναγία-Ενθρονη Βρεφοκρατούσα συνοδεύουν ολόσωμοι μετωπικοί άγγελοι που κρατούν σφαίρες. Στην κάτω ζώνη εκατέρωθεν μικρού παραθύρου τέσσερις ιεράρχες κάτω από ζωγραφική τοξοστοιχία στρέφονται κατά τα 3/4 προς το κέντρο της ανίδας, όπου εικονίζεται ο Μελισμός, δηλ. παράσταση του γυμνού Χριστού βρέφους επάνω σε δισκάριο της Αγ. Τράπεζας, που συμβολίζει με ρεαλιστικό τρόπο

47. Η αναφορά μου στα δύο μνημεία, που θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης της υπογράφουσας, είναι προκαταρκτική και σύντομη, διότι η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

48. Για τη θέση του δήμου, των οικισμών του και των ιερών σε σχέση και με τις επιγραφικές μαρτυρίες της περιοχής, βλ. Αθ. Ιω. Αντωνίου, Θεοί και ήρωες στον αρχαίο Δήμο Κεφαλής, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια 1985, σ. 56 κ.ε.

49. Ch. Bouras, etc., Churches..., ό.π., σ. 93-94, σχέδ. XIV, πίν. 105-124· Dean Mc. Kenzie, Provincial Byzantine Painting in Attica, H. Kyriaki - Keratea, CA 30 (1982), σ. 139-146.

τη μετουσίωση του Ἄρτου και Οίνου σε σώμα και αίμα του Χριστού. Η απεικόνιση του Μελισμού στο σημείο αυτό της αψίδας, ανάμεσα στους συλλειτουργούντες ιεράρχες έχει παρατηρηθεί στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών μόνο από το τέλος του 12ου αι. και έπειτα. Στο μέτωπο της αψίδας σε δύο τμήματα. Ευαγγελισμός και ανάμεσα δύο μορφές στηθαίες, ταυτίζονται με τους προφήτες Δαβίδ και Σολομώντα, που προανήγγειλαν το ρόλο της Παναγίας στο μυστήριο της Ενσάρκωσης. Λίγο ψηλότερα, πολύ κατεστραμμένη μορφή, ίσως Χριστός Εμμανουήλ ή Παλαιός των Ημερών, που αποκτά συμβολική σημασία, γιατί ενσωματώνονται οι έννοιες του Θεού Πατρός και του ενσαρκωθέντος υιού. Στα τμήματα του ανατολικού τοίχου εκατέρωθεν του Ιερού μορφές Διακόνων (ο Στέφανος ολόσωμος αριστερά και αδιάγνωστος, δεξιά).

Στην καμάρα πάνω από το Ιερό συμπληρώθηκε η ωραία Παράσταση της Ανάληψης χωρίς την παρουσία της Παναγίας, με μεταπικούς τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ (Εικ. 6) ανάμεσα στους μοιρασμένους στα δύο ομίλους των Αποστόλων.

Κυρίως Ναός: Στο δυτικό άκρο των μακρών τοίχων, στο βόρειο, Μεταμόρφωση (λείπει το κάτω μέρος) και στο νότιο Κοίμηση της Θεοτόκου, αρκετά κατεστραμμένη. Στο νότιο τοίχο ανατολικά της παράστασης της Κοίμησης κάτω από το κιονοστήρικο τόξο, ολόσωμοι στρατιωτικοί άγιοι, Θεόδωρος και Γεώργιος. Στο βόρειο τοίχο ανατολικά της Μεταμόρφωσης, η σπάνια παράσταση του Αγ. Ευσταθίου (Εικ. 7). Ο άγιος καθαλλάρης πάνω σε επιβλητικό ωραίο άσπρο άλογο κάθεται γυρίζοντας το σώμα του μετωπικά, όπως θα ταίριαζε σε φορητή εικόνα. Στο επάνω μέρος της παράστασης δεξιά, εικονίζεται το ελάφι με φωτοστέφανο απ' το γνωστό όραμα του αγίου. Μορφές αγίων και μαρτύρων αποκαλύφθηκαν επίσης στο δίλοβο άνοιγμα μεταξύ πρόναου και κυρίως ναού. Στα κάτω μέρη των τοίχων ήλθαν στο φως διακοσμητικά γεωμετρικού χαρακτήρα.

Η γραπτή διακόσμηση του ναού έργο τουλάχιστον δύο ζωγράφων, όπως διαπιστώνεται από την ποικιλία στην τεχνική και τεχνοτροπία, έχει συσχετισθεί με μνημεία της Αττικής και Πελοποννήσου⁵⁰ και έχει τοποθετηθεί χρονολογικά στο γ' τέταρτο του 13ου αι., παρ' όλο ότι ορισμένα χαρακτηριστικά της, μεταξύ των οποίων και η έντονη γραμμικότητα, η σχηματική σκίαση, τα αδρά ρεαλιστικά χαρακτηριστικά με πολύ γήινη έκφραση, τη

50. Ντ. Μουρίκη, Αλεποχώρι, ό.π., σ. 46· Αιμ. Γκιαούρη, Ο ναός του Αγ. Νικολάου κοντά στο Γεράκι, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 112 κ.ε. J. Djuric, La peinture murale byzantine, XVe Congrès International d' Études Byzantines, Athènes 1976, III, σ. 69· Δ. Ι. Πάλλας, Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 20-24 Ιουλίου 1985, Αθήνα 1987, σ. 50 κ.ε.

συνδέουν με έργα του τέλους του 12ου αι.⁵¹. Τελευταία με την αφαίρεση των ασβεστωμάτων αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά της κόγχης του Ιερού⁵² γραπτή ημιεξίτηλη επιγραφή με το όνομα «Γεωργίου»⁵³, και τη χρονολογία ΣΨΕ (=6705 από κτίσεως κόσμου), που συμπίπτει με το έτος 1197/8 από Χριστού Γεννήσεως ανάλογα με την ινδικτιώνα.

Έχουμε λοιπόν, ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διάκοσμου όχι μόνον της Αγ. Κυριακής, αλλά μιας σειράς μνημείων, που όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω έχουν συσχετισθεί κατά ένα τρόπο με αυτά.

Επί πλέον, καθώς τα όρια ανάμεσα στο 12ο και 13ο αι. παρουσιάζονται αρκετά ρευστά και χρειάζεται συστηματικότερη έρευνα για να καθορίσουμε την ουσιαστική τομή ανάμεσα στους δύο αυτούς αιώνες, όπως παρατηρεί ο ακαδημαϊκός Μανώλης Χατζηδάκης, τα επακριβώς χρονολογημένα μνημεία της ζωγραφικής⁵⁴ αποκτούν ιδιαίτερη αξία και μάλιστα εδώ στην Αττική, που είναι έντονη η απουσία σταθερής καλλιτεχνικής παράδοσης και το υλικό εμφανίζεται ανομοιογενές.

Το τελευταίο μνημείο, ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός των Αγ. Θεοδώρων Πέτας με μεταγενέστερες προσθήκες, στα δυτικά και νότια, ήταν άγνωστος μέχρι σήμερα στην έρευνα από την πλευρά των βυζαντινών⁵⁵.

Εντοπίσθηκαν τοιχογραφίες στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας και σπαράγματα στο νότιο τοίχο. Στην αψίδα του Ιερού εικονίζεται σε κάμπο φωτεινό μπλε, παράσταση της Παναγίας μέχρι τη μέση με την προτομή του Χριστού ως ώριμου νηπίου, μέσα σε κόκκινο κύκλο μπροστά στο στήθος της, στον τύπο δηλ. της Βλαχερνίτισσας (Εικ. 8). Η επιβλητική εμφάνιση της Παναγίας με τον κορμό της που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κοίλου της

51. Βλ. L. Hadermann - Misguich, *La peinture monumentale tardocomnene et ses prolongements*, XVe Congrès International d' Études Byzantines, Athènes 1976, III, σ. 115.

52. Για την τοποθέτηση επιγραφών στην κόγχη του Ιερού βλ. Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδας*, Αθήνα 1978, σ. 67, με παράθεση πολλών παραδειγμάτων. Σ' αυτό ας προστεθεί του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης, ό.π., σ. 5, και του Αγ. Γεωργίου στα Ντουριάνικα Κυθήρων, ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, υπό εκτύπωση.

53. Αν υποθέσουμε ότι το όνομα αναφέρεται στον καλλιτέχνη του ναού, θα έχουμε μία από τις σπάνιες περιπτώσεις, αφού κατά κανόνα συμβαίνει το αντίθετο στη μνημειακή ζωγραφική στο Βυζάντιο.

54. Γνωστά τοιχογραφικά σύνολα επακριβώς χρονολογημένα στην Αττική, είναι του Αγ. Πέτρου στα Καλύβια στα 1232 (η επιγραφή είναι ακόμη αδημοσίευτη) και της Σπηλιάς Πεντέλης στα 1233/34 (Ντ. Μουρίκη, *Βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της Σπηλιάς της Πεντέλης*, ό.π., σ. 87).

55. Στο ναό είχε βρεθεί επιγραφή, που αναφέρεται στους «μεγάλους θεούς», βλ. Χρ. Στρατοκόπος, *Η Κεραταία της Αττικής*, εν Αθήναις 1925, σ. 19, 49 και 90, σημ. 101· πρβλ. Νικ. Παπαχατζή (Επιμ.), *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Αττικά I, 31, 2.

ανίδα, τυλιγμένη σε καφέ-γκρενά μαφόριο, κάτω από το οποίο βγαίνει βαθυγάλαξος χειριδωτός χιτώνας, δίνουν στη σκηνή μεγαλοπρέπεια. Την Παναγία πλαισιώνουν αριστερά και δεξιά εντυπωσιακοί στις στάσεις, στην έκφραση και στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά αρχάγγελοι, ο Μιχαήλ δεξιά της (Εικ. 9) και ο Γαβριήλ αριστερά, κρατώντας σφαίρες και σκήπτρα. Στη σφαίρα του Μιχαήλ διακρίνεται σφραγίδα και κάποια υπολείμματα γραμμάτων, που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως αρχικά του Ιησούς Χριστός Δεσπότης Κόσμου⁵⁶. Ο τύπος της Βλαχερνίτισσας με τους αρχαγγέλους σε προτομή ξεφεύγει από τα συνηθισμένα. Κατά κανόνα αρχάγγελοι στην ανίδα συνοδεύουν την Παναγία στο γνωστό τύπο της Πλατυτέρας, σπάνια όμως της Βλαχερνίτισσας.

Στα τέλη του 12ου και στο 13ο αι. ο τύπος της Βλαχερνίτισσας είχε μεγάλη διάδοση στις αψίδες των εκκλησιών, όπως διαπιστώνεται κυρίως στη Μάνη, αλλά και εδώ πάλι όταν δεν είναι μόνη συνοδεύεται από στηθάβρια αγγέλων. Οι αρχάγγελοι φορούν αυτοκρατορικά ενδύματα και λώρους στολισμένους με μονές και διπλές σειρές μαργαριταριών και πολύτιμους λίθους μπλέ και κόκκινους. Τα πρόσωπά τους στενά, οβάλ με κανονικά χαρακτηριστικά, περιβάλλονται από πλούσια μπουκλωτή κόμμωση και αποδίδονται με τρόπο ζωγραφικό. Πλάθονται με ζεστή όχρα και φωτίζονται με λεπτές λευκές γραμμές, στην περιοχή γύρω από τα μάτια, στο μέτωπο, στις παρειές, στη μύτη. Τα επί μέρους χαρακτηριστικά γράφονται με λεπτή γραμμή κόκκινη ή καφετιά και τα σκιερά μέρη υπογραμμίζονται με λαδοπράσινη γραμμή ή καφετιά σκιά.

Η έκφρασή τους αποπνέει ευγένεια ανάμεικτη με κάποια αυστηρότητα, που τονίζεται και από τους εξόφθαλμους βολβούς των ματιών, όπως συνηθίζεται στο 12ο αι. Οι μορφές με τάση επιστροφής στο ιδανικό του αρχαίου κάλλους μοιάζουν ελεύθερες και διακρίνονται από μια εξωπραγματική αιθέρια διάσταση, γνώρισμα της ζωγραφικής του β' μισού του 12ου αι. Πρόκειται για έργο εξαιρετικής ποιότητας που βρίσκεται μέσα στις αισθητικές αντιλήψεις της εποχής των Κομνηνών, οι οποίες επιβιώνουν και στο 13ο αι. Η καλλιτεχνική αποτίμηση του έργου και ο ακριβέστερος χρονολογικός προσδιορισμός του θα γίνει μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης.

Οι τοιχογραφίες λοιπόν που παρουσιάστηκαν, παρ' όλο τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα αντιπροσωπεύουν ορισμένες χαρακτηριστικές τάσεις της ζωγραφικής από το τέλος της Κομνηνείας εποχής ως την Παλαιολογία, στην περιοχή της ΝΑ. Αττικής. Ανάμεσα σ' αυτές, οι τοιχογραφίες του τρούλλου του Αγ. Νικολάου στη Χαλιδού δείγμα της νέας μνημειακής τε-

56. Πρβλ. πρόχειρα με τα αρχικά της σφαίρας που κρατά ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στη γνωστή εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου.

χνοτροπίας, στα τέλη του 12ου αι. και οι μορφές των αγγέλων της Πέτα με την εξαιρετική ποιότητα και τη γραμμική ζωγραφική λειτουργία του σχεδίου, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου με αρχές 13ου αι., μαρτυρούν για ένα υψηλό επίπεδο αισθητικής καλλιέργειας⁵⁷ σε μια σχετικά ασήμαντη επαρχία, όπως ήταν γενικά η Αττική σ' όλη τη βυζαντινή περίοδο.

Η συνέχιση της έρευνας⁵⁸ και των εργασιών συντήρησης από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, θα μας δώσει την ευκαιρία να πλουτίσουμε τις γνώσεις μας γύρω από την καλλιτεχνική παραγωγή της περιοχής και πιθανότατα θα μας οδηγήσει στις ειδικές συνθήκες δημιουργίας των έργων, ρίχνοντας παράλληλα φως και στην ιστορία του τόπου.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ — ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

57. Από την πλευρά των εκκλησιαστικών αρχών δεν πρέπει να ξεχνάμε την παρουσία της πολύπλευρης προσωπικότητας του Μητροπολίτη Μιχαήλ Χωνιάτη (1182-1204), που δεσπόζει στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αι. στην Αττική, όπως δείχνουν και οι προσωπογραφίες του σε μνημεία του α' μισού του 13ου αι. (Άγ. Πέτρος στα Καλύβια, Σπηλιά Πεντέλης) και θα πρέπει να έδωσε μία ώθηση στη δημιουργία έργων ορισμένου επιπέδου.

58. Πολλά μνημεία θα πρέπει να ερευνηθούν και ανασκαφικά, ώστε να εξετασθεί η λειτουργία τους· ήταν καθολικά μικρών μοναστηρίων, ναοί ενοριακοί ή ανήκαν σε γαιοκτήμονες και ορισμένοι χρησίμευαν και σαν κοιμητηριακοί;

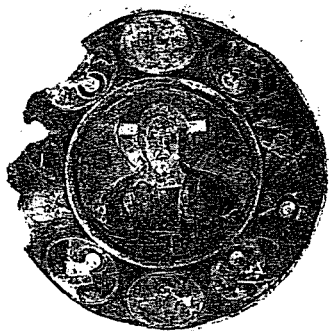
*Summary*RECENT NEWS OF THE RESTORATION OF BYZANTINE
MONUMENTS IN MESOGEIA

On account of the restoration of wall-paintings carried out in recent years in the Byzantine monuments of SE Attica we are now able to comment briefly on the iconographic and stylistic aspects of certain of those monumental paintings, revealed and conserved.

These include the wall-paintings in the dome of the church of St Nicholas at Chalidou Paiania, which date to the 12th century, the Palaeologan layer of paintings in the church of Panaghia Varaba at Markopoulo, the interesting representation of the Entry into Jerusalem in the north apse of the church of St Demetrios at Saronikos, dated to the second half of the 13th century.

Finally, the wall-paintings recently revealed in two Byzantine monuments, still being investigated, are also mentioned. These are the church of St Kyriaki at Keratea, well-known for quite some time, and that of Sts Theodoroi at Peta, hitherto unexplored.

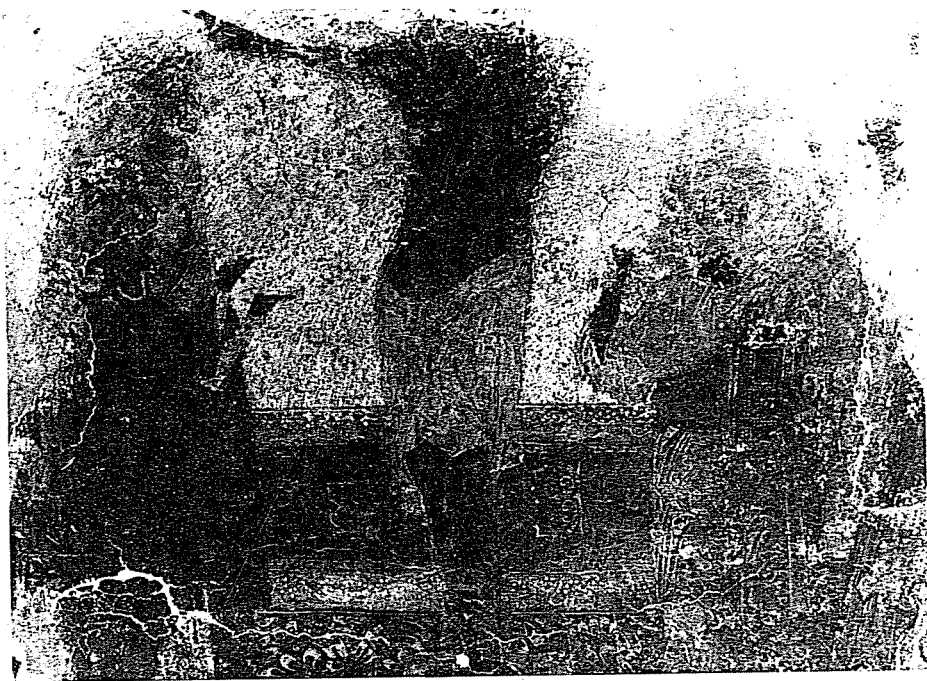
ELENI GINI - TSOFOPOULOU

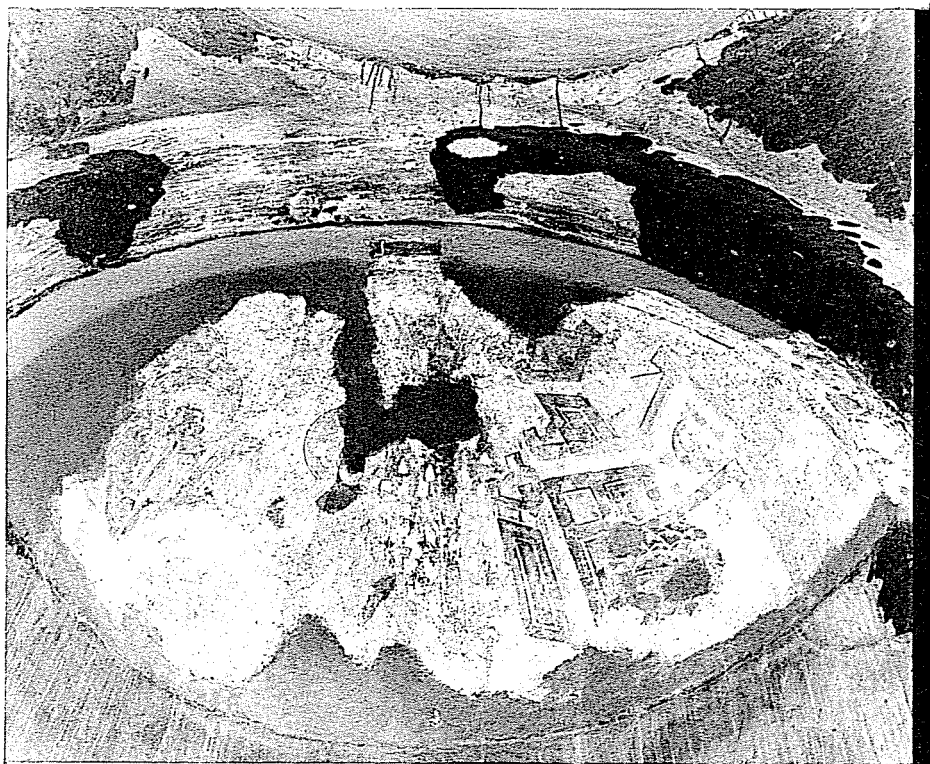
Εικ. 1. Παιανία - Αγ. Νικόλαος της Χαλιδούς. Γενική άποψη του τρούλλου.

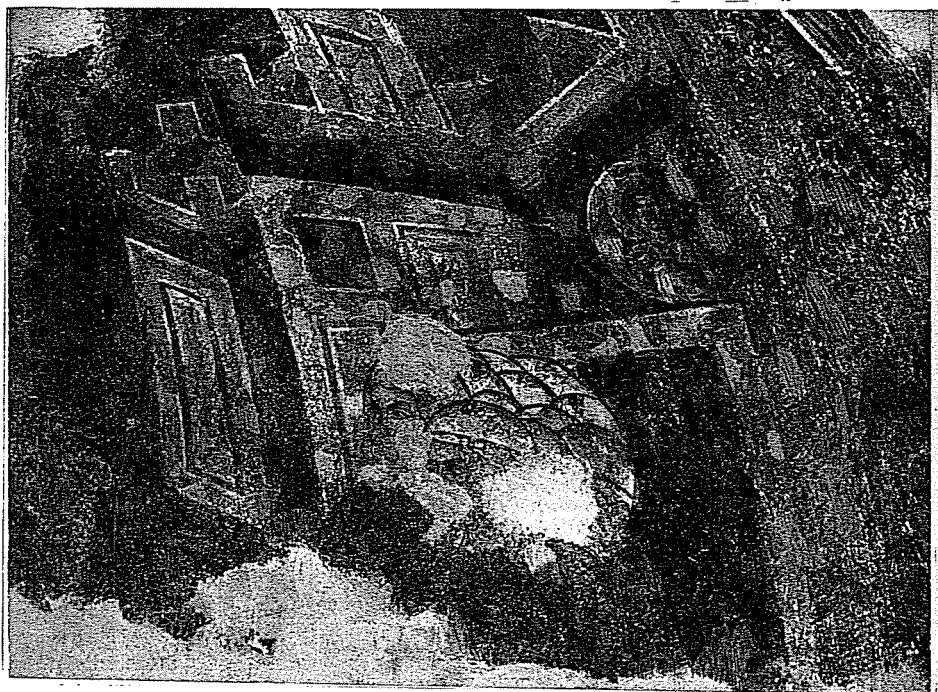
Εικ. 2. Παιανία - Αγ. Νικόλαος της Χαλιδούς. Ετοιμασία του θρόνου.

Εικ. 3. Μαρκόπουλο - Παγαγία Βαραμπά. Σταύρωση.

Εικ. 4. Κορωπί - Άγ. Δημήτριος Σαρωνικού. Βαΐοφόρος.

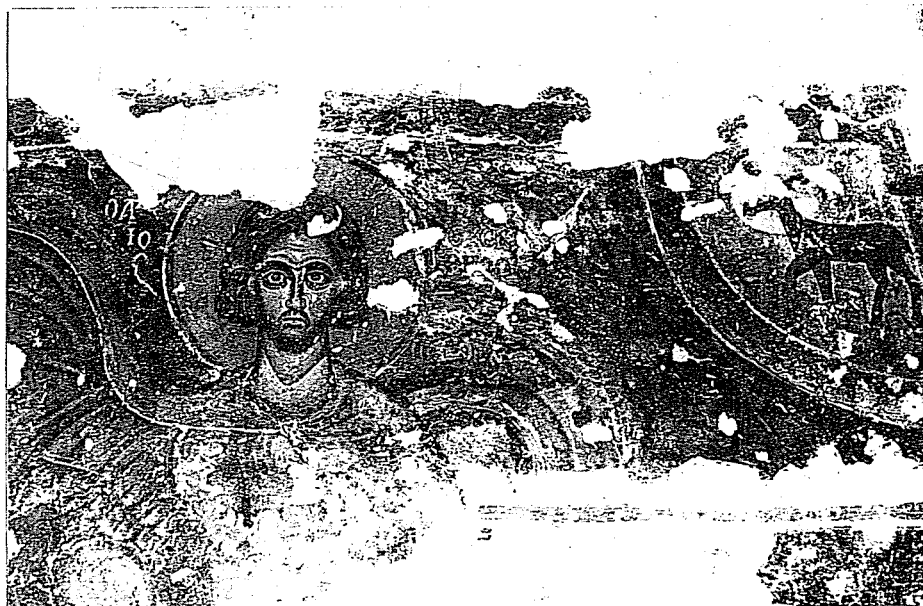

Εικ. 5. Κορωπί - Άγ. Δημήτριος Σαρωνικού. Βαΐοφόρος, λεπτομέρεια.

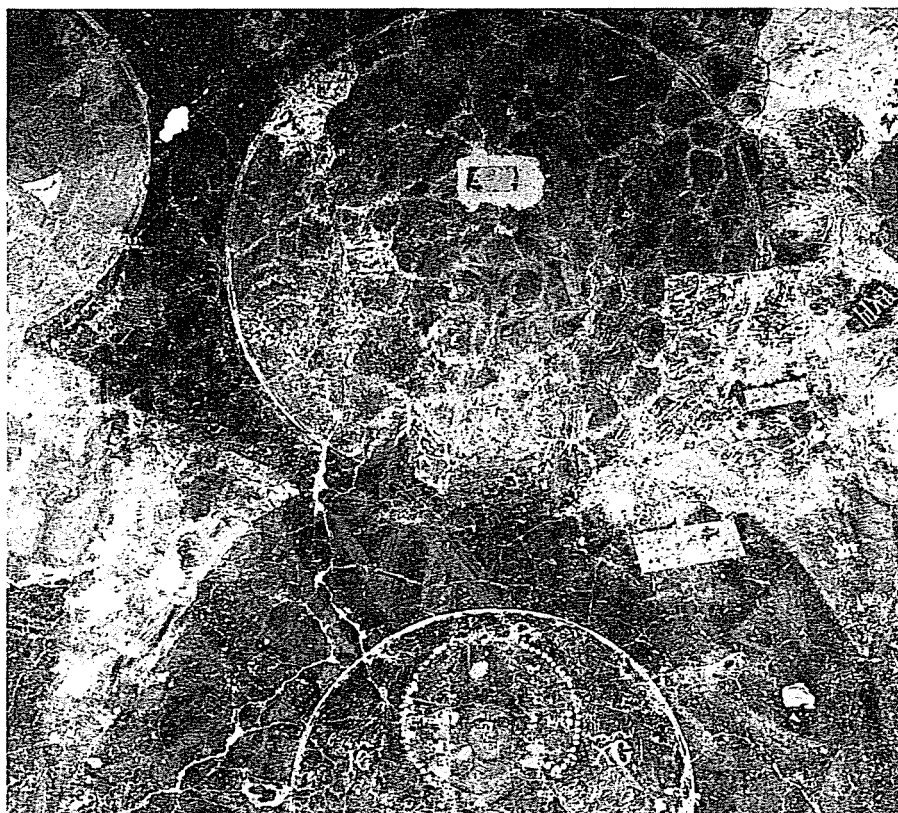

Εικ. 6. Κερατέα - Αγ. Κυριακή. Αρχάγγελος Γαβριήλ.

Εικ. 7. Κερατέα - Αγ. Κυριακή. Άγιος Ευστάθιος, λεπτομέρεια.

Εικ. 8. Πέτα - Άγ. Θεόδωροι. Βλαχερνίτισσα.

Εικ. 9. Πέτα - Άγ. Θεόδωροι. Αρχάγγελος Μιχαήλ.